

TÜRKİYE'NİN İHRACATININ ANALİZİ (1983 - 1991)*

Prof. Dr. Rifat YILDIZ**

GİRİŞ

Ekonomik kalkınma (sanayileşme) bir süreç olup, bu süreç çeşitli kriterler çerçevesinde analiz edilerek, ilgili ekonominin kalkınması hakkında değerlendirmeler yapılabilmektedir.

Makro seviyede yapısal değişmeyi gösteren kriterlerin önemlilerinden bir tanesi, üretimde sanayi sektörünün payının artması ve diğeri ise bununla ilişkili olarak sanayii malları ihracatının özellikle imalat sanayii malları lehine büyümesidir.

Ayrıca yapısal değişmeler sonucu geniş anlamda (hizmet ihracatı dahil olmak üzere) ihracatın mal bazında çeşitlendirilmesi ihracatın sınırlı mallara bağımlılığını, benzer şekilde yeni piyasalara mal satabilmek ise belli piyasalara bağımlılığı azaltacaktır. Böyle bir gelişme ekonomiye esneklik ve hareket alanı kazandırır ve dolayısıyla ekonomik yapı özellikle dış piyasalardan kaynaklanan şokları ve olumsuzlukları fazla zarar görmeden telafi edebilir.

1980'de strateji değişikliğine uğrayan Türkiye ekonomisinin ihracatı böyle bir yapısal değişim sürecine girmiş midir?

Yukarıdaki sorunun cevabını araştırmaya çalıştığımız bu çalışmamızda, 1983 - 1991 dönemini ele aldık; 1983 yılını dönemin başlangıç yılı olarak seçmemizin nedeni, 1980 ve onu takip eden iki yılın kalkınma stratejisi değişikliğinin başlangıç yılları olması ve istikrar politikalarının radikal etkilerinin bu yıllarda genel eğilimden farklı olmasıdır.

(*) 10-11 Haziran 1993 tarihlerinde Hacettepe Üniversitesi Dış Politika Enstitüsü ile merkezi Münih'de bulunan Güneydoğu Avrupa Derneğinin müşterek organize ettiği toplantıda sunulmuştur.

(**) Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

İhracatın değişmesinde etkili olan ihracat politikaları ile nedensellik ilişkisinin ve dış ticaret hadleri gibi fiyat ilişkilerinin analizleri kapsam dışı tutulmuş ve nominal Dolar değerleri incelememizde esas alınmıştır.

Araştırmamızın amacı, makro seviyede ihracatın genel eğiliminin analizini ve değerlendirmesini yaparak, bunun sonucunda ihracatın bazı alt sektörlerinin (Diğer) detaylı araştırılmasının ve incelenmesinin önemini göstermeye çalışmaktır.

1. Toplam Mal İhracatı

Türkiye'de 1980'den itibaren uygulanan dışa açık ve ihracat önderliğinde kalkınma politikalarının etkileri ilgili döneme ait istatistiklerde görülmektedir.

Makro seviyede ihracat hızla artış göstermiş ve GSMH içindeki payı yükselmiştir. Ele alınan 1983-1991 döneminde ihracatın GSMH içindeki payı bazı yıllarda düşüş göstermekle beraber, başlangıç yılı olan 1983 seviyesine göre artış trendi içine girmiştir. 1990 yılında ihracatın payının azalış sebebi GSMH'nin % 9.2 gibi çok hızlı artışı ve 1991 yılında ise körfez bunalımının yarattığı olumsuz etkilerdir. Bu arızı gelişmeler dışında Türkiye'nin ihracatının GSMH içindeki payının yaklaşık % 15'lere yükseldiği 1 no. lu tabloda görülmekte ve bunun da olumlu bir gelişme olduğu söylenebilmektedir. Bunun manası Türk ekonomisinin dünya rekabetine açıldığı ve kaynakların verimliliğinin artırıldığıdır.

İhracattaki olumlu gelişmeler gerek ihracatın ithalatı karşılama oranında gerekse 1983 bazında yapılan ihracat artış endeksinde de açık olarak görülmektedir (bkz. Tablo-1). Ancak 1988 ve 1989 yıllarında döviz bolluğu ve izlenen politikaların da etkisiyle ithalatta çok hızlı bir artış meydana gelmiş, bunun sonucunda da ihracatın ithalatı karşılama oranında düşme görülmüştür. Zira 1989 un 2. yarısında ve 1990 yılında ithalat gümrük oranları ve fonlar indirilmiş ve birçok yatırım malı ithalatına gümrük muafiyeti getirilmiştir. 18 Temmuz 1990 tarihli resmi gazetede yayınlanan «ithalat rejimine ek karar»la 98 madde gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Dolayısıyla 1990 ve 1991 yıllarında ihracatın ithalatı karşılama oranındaki düşmelerin şiddetli bir ithalat teşvikinden kaynaklandığı söylenebilir.

TABLO 1 : CİB Seçilmiş Kalemlerinde Değişmeler (1983 - 1991)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
(İh./GSMH) %	11.2	14.12	14.2	12.8	15.1	16.7	14.6	11.9	12.6
İhr./İth. %	66	72	74	71	76	87	74	58	65
İhr. (1983=100)	100	125	140	128	175	202	199	221	232
Diğ. M.V. Hiz. Gelir (1983=100)	100	116	154	159	206	295	348	438	456
Turizm	100	130	260	226	351	561	609	768	632
Faiz (1985=100)	—	—	100	114	128	126	230	308	324
Diğer (1983=100)	100	112	127	142	144	203	238	296	353
Diğer M.V. Hiz. Gi.	100	111	120	137	156	181	206	244	256
Turizm 1983=100	100	216	253	245	350	280	441	406	463
Faiz 1983=100	100	110	122	148	166	194	202	227	238
Diğer	100	99	101	109	121	151	183	248	255

KAYNAK : T.C. M.B. 1987 ve 1991 Yıllık Raporları

1. İhracatla İlgili Seçilmiş CİB Kalemleri

Türkiye'nin döviz gelirlerini büyük bir nisbette hâlâ mal ihracatı oluşturmakla beraber, 1980'den sonraki dönemde bunun payı giderek azalma göstermiştir (bkz. 1 no.lu Tablo). Aynı tabloda 1983-1991 dönemi yıllarına ait, mal ithalatı ve tek yanlı transferler dışındaki CİB gelir ve giderleri 1983 yılı bazında endekslenmiştir. Bu endekslerden aşağıdaki gelişmeler tesbit edilmiştir: Diğer mal ve hizmetlerden elde edilen döviz gelirleri hem mal ihracatı gelirlerinden ve hem de diğer mal ve hizmet ihracatı giderlerinden daha hızlı bir artış göstermiştir. Diğer mal ve hizmet gelirleri içinde ise en önemli paya sahip olan turizm gelirleri CİB gelirleri içinde 1983 yılına göre 1991 yılında % 532 artarak en hızlı artan kalem olarak önemli bir yer almıştır.

Böylece artık Türkiye'nin döviz gelirleri içinde, 1980 öncesinde mal ihracatından sonra işçi dövizleri yer almakta iken, buna ek olarak mutlak dolar bazında işçi dövizleri seviyesine ulaşmakla birlikte, turizm gelirleri çok hızlı bir artış içinde diğer önemli bir döviz geliri kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca turizm gelirlerinin artışı sık sık kamuoyunun tartışma gündeminde yer alan dış borç faiz ödemeleri artış hızının çok önünde gitmektedir: İncelenen 9 yıllık dönemde dış borç faiz ödemeleri

100 endeksinden 238'e, yükselirken, turizm gelirleri 100 endeksinden 632 ye yükselmiştir. Diğer bir ifade ile faiz ödemeleri 1983'e göre 1991'de % 138, turizm gelirleri ise %532 artış göstermiştir.

Hizmetler bilançosunda «diğer gelir»ler ve «diğer gider»ler önemli seviyede seyretmektedir; bunlardan «diğer gelir»ler incelenen dönemin başlangıcından sonuna kadar daha hızlı bir artış göstermiştir (bkz. 2 no.lu Tablo) : 1983'de «diğer gelir»ler 1.621 milyon dolar ve diğer «gider»ler 1095 milyon dolar iken 1991 yılında aynı sırayla 5.726 milyon ve 2.794 milyon dolara yükselmişlerdir. (TCMB yıllık raporları, 1987 ve 1991). Bu rakamlardan anlaşılacağı gibi, giderlerin gelirler içindeki payı % 68'den % 49'a gerilemiştir.

Ancak bu «diğer» başlığı altındaki gelir ve giderlerin Merkez Bankası ve Devlet İstatistik Enstitüsü rapor ve yıllıklarında ayrıntılarıyla yer almaması bunların detaylı incelenmesini engellemektedir.

3. Mal İhracatının Yapısı

Yukarıda iki başlık altında önce toplam mal ihracatındaki gelişmeler analiz edildi ve gerek ihracatın ithalatı karşılama oranı gerekse ihracatın GSMH içindeki payı kriterleri çerçevesinde olumlu gelişmeler tesbit edildi. İkinci başlık altında ihracatla ilgili seçilmiş CİB kalemleri içinde özellikle turizm gelirlerinin mutlak ve nisbi seviyede öneminin hızla artarak CİB içinde yeni bir gelir potansiyeli olma özelliğine kavuştuğunu ortaya koymaya çalıştık. Ancak, CİB'deki bütün bu olumlu gelişmelerle birlikte mal ihracatının önemi de yadsınamaz. Çünkü Türk ekonomisi hâlâ sanayileşme sürecini tamamlamamıştır. Bunun diğeri bir ifade şekli, Türkiye henüz dinamik karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde potansiyelini değerlendirememiştir.

Sanayileşmenin göstergelerinden birisi de ihracatın imalat malları lehine büyümesidir. Türkiye'de 1980 öncesi ithal ikâmesi sanayileşme stratejisi eşliğinde

TABLO 2 : İhracatın Sektörel Dağılımı (%) ve Yıllık Yüzde Değişmesi

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
	P Değ.	P Değ.	P Değ.	P Değ.	P Değ.	P Değ.	P Değ.	P Değ.	P Değ.
Toplam		24.5	11.6	-6.3	36.6	14.4	-0.3	11.5	4.9
Tarım	32.8	2.45	21.6	25.3	18.2	20.1	18.3	18.4	20.1
Bitkisel Ürün	25.9	19.4	18.1	20.7	14.6	17.0	15.3	16.2	18.0
Hayvansal Ürün	6.3	4.5	3.1	3.8	3.0	2.4	2.4	1.7	1.6
Su Ürünü	0.3	0.3	0.3	0.5	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Orman Ürünü	0.2	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Madencilik ve Taşocaklığı	3.3	3.4	3.1	3.3	2.7	3.2	3.6	2.6	2.1
İmalat Sanayi	63.9	72.1	75.3	71.4	79.1	76.7	78.1	79.0	77.8
Tarım Dayalı	11.7	11.3	8.1	8.9	9.4	7.6	7.9	6.3	8.1
Petrol T. Ürünler	4.0	5.7	4.7	2.4	2.3	2.8	2.2	2.2	2.0
Diğerleri	48.1	55.0	62.5	60.1	67.5	36.3	68.1	70.4	67.7
Kimya	2.1	2.4	3.3	4.7	5.2	6.3	6.7	4.7	3.4
Deri-Kösele	3.3	5.6	6.1	4.6	7.1	4.4	5.2	5.7	4.5
Dokümanlık	22.7	26.3	22.5	24.8	26.6	27.4	30.1	31.9	32.3
Demir-Demir.Dışı.Metal	8.5	9.3	13.6	10.8	9.7	14.4	2.3	1.9	1.3
Makina	1.8	1.6	4.9	2.7	6.7	2.8	1.7	1.6	1.7
Diğer	4.2	5.0	7.5	8.8	9.2	7.7	18.3	19.8	19.2

KAYNAK : T.C. M.B. 1987 ve 1991 Yıllık Raporları

uygulanan politikalarla ihracatın ihmal edildiği ve ihracatın bileşiminde tarımsal ürünlerin payının %60'lar seviyesinde seyrettiği herkesce bilinmektedir. 1980'den itibaren uygulamaya konan yeni strateji ve ona uygun para, maliye ve döviz kuru politikalarıyla ihracat yapısı hızla değişim sürecine girmiştir. İncelediğimiz 1983-1991 döneminde tarımsal ürünlerin ihracat içindeki payı %32.8'den %20.1'e, madencilik ve taşocaklığının payı da %3.3 den % 2.1'e gerilerken, imalat sanayi mallarının payı bunların tersi yönde artış göstermiş ve %63.9'dan %77.8'e yükselmiştir. Bu yapısal değişimin süreklilik göstermesi olumlu olarak değerlendirilebilir.

Bununla beraber imalat sanayi ürünleri ihracatının yapısal olarak incelenmesi, daha detaylı gözlemler ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında gerek tarıma dayalı sanayi malları gerekse petrol türevlerinin payının sırasıyla % 11.7'den %8.1'e ve %4.0'dan %2.0'a gerilediği, buna karşın diğer imalat sanayi mallarının payının %48.1'den %67.7'ye yükseldiği görülmektedir (bkz. Tablo 2). Payları artan sanayi sektörlerinin önemlileri, dokumacılık, deri-kösele, kimya ve diğer mamüllerdir. Ancak demir ve demir dışı metal sanayi malları ihracatında ilgi çekici bir gelişme gözlemlerimiz arasındadır: 1983'den 1988 yılı sonuna kadar bu sektörlerin ihracat içindeki payı % 8.5'den % 14.4'e yükselmiş ve sonra hızlı bir azalma sürecine girerek 1991 de %1.3'e gerilemiştir. Bu gelişimin teknik sebeplerden kaynaklandığı kanaatindeyiz; zira 1986 yılından itibaren demir ve demir dışı metallerin payı hızla azalırken «diğer» başlığı altında verilen imalat sanayi malları ihracatının hızla artış göstermesi malların sınıflandırılmasındaki yer değiştirmeden kaynaklandığı izlenimini vermektedir.

İmalat sanayi malları ihracatı içinde bir başka önemli ve dikkat çeken gelişme de, «Diğer» başlığı altında yapılan malların ihracatındaki artıştır (bkz. 2 no.lu Tablo). Bu ihracatı, sınıflandırmalarda dikkate alınmış sektörler dışındaki sektörlerden yapılan ihracat oluşturmaktadır. Sözkonusu malların dökümü DİE, MB ve HDTM yıllık raporlarında gösterilmediği için, bunlar hakkında ayrıntılı inceleme yapmak mümkün olmamakla birlikte, toplam olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ihracatının çeşitlendirildiği ve bu yeni ihraç mallarının payının hızla artarak 1983'de %4.2 iken 1991'de %19.2'ye yükseldiği görülmektedir (bkz. 2 no.lu Tablo).

4. Ülke ve Ülke Gruplarına Göre İhracat

Türkiye'nin ihraç pazarları uzun yıllardan beri 4 ülke grubu şeklinde sınıflandırılmaktadır: Birinci grupta Avrupa Topluluğu ülkeleri, ikinci grupta Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri, üçüncü grupta münferit olarak ABD, İsviçre, SSBC, Japonya ve dördüncü grupta ise yukarıda sınıflandırmalara dahil edilmeyen «diğer ülkeler» başlığı altında verilmektedir.

AT ülkeleri Türk Ekonomisine eskiden beri önemli bir ihracat pazarı oluşturmuş ve incelenen dönemde dolar bazında 1985 yılı dışında sürekli artış göstermiştir. Nisbi olarak bu ülke grubuna yapılan ihracat 1983 yılında %35.1'den 1991 de % 52'ye yükselmiştir (bkz. 3 no.lu Tablo). AT ülkeleri içinde en büyük paya sahip olan Almanya aynı dönemde önemini daha da artırmış ve payını %14.6'dan 25.1'e yükseltmiştir .Bu ülkeyi İtalya (% 7.1) Fransa (% 5.1) ve İngiltere (% 5.0) izlemektedir. AT ülkelerinin sanayileşmiş ve dünyanın önde gelen ülkelerinden olması ve bu ülkelerde rekabetin kuvvetli olması sebebiyle bu piyasalar uzun dönemde istikrarlı ihracat piyasalarıdır. Bu nedenle Türkiye ihracatı açısından olumlu bir gelişmedir.

Türkiye açısından ikinci önemli ihracat pazarını oluşturan Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine yapılan ihracat ise aynı dönemde pay kaybına uğrayarak, 1983'de %45.9 iken 1991'de %20.1'e gerilemiştir. Özellikle 1988'den sonra bu ülkelere yapılan ihracat dolar bazında gerilemiştir. Bunun sebeplerinden birinin Körfez krizi olduğu malumdur, ancak engel teşkil edici diğer faktörlerin de araştırılmasının ve bu ülke gruplarına ihracatın artırılmasının faydalı olacağı inkâr edilemez; bu ülke grubunun gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan kuvvetli bir istikrara sahip olmadıkları bilinmekle beraber, bunların Türkiye'ye yakın komşu olması ve Türkiye'nin bunlardan petrol ithal etmek zorunluluğu bu ülke gruplarının önemini artırmaktadır. Ancak burada hemen şunu belirtmeliyiz ki, bu ülke grubunun payının 1983'den itibaren hızla azalmasının bir nedeni de, 1980-1983 döneminde Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine özellikle önem verilmiş ve bunlara geçici de olsa çok hızlı bir ihracat artışı sağlanmıştır. Ancak bu geçici değişme 1980 öncesi yapıya dönüşüm sürecine girmiştir.

Münferit ülkelerden ABD'ye ve Japonya'ya yapılan ihracatın arttırılması önemlidir, çünkü bunlar sanayileşmiş ülkeler olup

piyasaları istikrarlıdır. Bunlardan ABD'nin payı %4.0 (1983)den (1991)e %6.4'ye yükselmiştir. Japonya'nın payı her ne kadar 2.5 misline yükselmiş ise de, başlangıç dönemi seviyesi çok düşük (%0.6), olduğu için, sözkonusu artışla beraber dolar bazında

TABLO 3 : Ülke ve Ülke Gruplarına Göre İhracat (Yüzde Dağılım)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
AT	35.1	38.3	44.6	43.6	47.7	43.7	46.5	53.2	51.8
Federal Almanya	14.6	17.9	17.5	19.4	21.4	18.4	18.7	23.6	25.1
İtalya	7.4	7.0	6.3	7.8	8.4	8.2	8.4	8.5	7.1
Fransa	3.2	2.8	2.7	4.0	4.9	4.3	5.1	5.7	5.1
İngiltere	4.3	3.6	6.8	4.5	5.3	4.9	5.3	5.7	5.0
Hollanda	2.5	2.5	2.7	3.0	2.7	3.0	3.5	3.4	3.5
Belçika-Lüksemburg	1.9	2.7	2.0	2.6	3.1	2.3	2.2	2.4	2.1
Diğer	1.2	1.7	6.6	2.5	1.9	2.6	3.2	4.1	3.9
Orta Doğu-Kuzey Afrika	45.9	41.1	41.9	34.6	37.4	30.3	24.7	17.5	20.1
Irak	5.6	13.1	12.1	7.4	9.3	8.5	3.8	1.7	0.9
Libya	3.2	2.0	0.7	1.8	1.4	1.9	2.0	1.7	1.7
İran	19.0	10.5	13.6	7.6	4.3	4.7	4.8	3.8	3.6
Suudi Arabistan	6.4	5.3	5.4	4.8	4.0	3.1	3.1	2.6	3.6
Diğer	11.7	10.2	10.2	13.0	18.4	12.1	11.0	7.7	10.3
ABD	4.0	5.2	4.0	7.4	7.0	6.6	8.4	7.5	6.7
İsviçre	5.0	5.0	5.0	2.2	3.5	2.0	1.5	2.3	1.8
SSCB	1.6	1.9	1.6	1.9	1.7	2.3	6.1	4.1	4.5
Japonya	0.6	0.5	0.6	1.3	1.5	1.8	2.0	1.8	1.7
Diğer	7.8	8.0	7.8	8.9	1.2	13.1	10.8	13.6	13.4

KAYNA K: T.C.M.B. 1987 ve 1991 Yıllık Raporları

önemli bir ihracat değildir. Münferit ülkelerden İsviçre'nin payı azalmış ve eski SSCB'nin payı yükselmiş, ancak eski SSCB'ye yapılan ihracat seviyesi düşük olduğu için payının % 1.6'dan %4.5'e yükselmesi anlamlı fakat çok fazla önemli olduğu söylenemez, Çünkü bu ülkenin potansiyeli çok büyüktür. Özellikle eski SSCB de son yıllarda meydana gelen siyasi ve ekonomik değişmelerin, Türkiye açısından değerlendirilmesi gereken bir talep potansiyeli (uzun vadede) oluşturduğu kanaatindeyiz.

Esasen ülke grupları içinde ihracat paylarında belki de en önemli ve dikkat çekici gelişme, dördüncü grup olan ve «diğer ülkeler» başlığı altında gösterilen ülkelere yapılan ihracatın pa-

yının artışıdır. Zira bu gelişme Türk ihracatının yeni pazarlara açıldığının bir kanıtıdır. Bu gruba yapılan ihracatın payı yıllara göre değişmekle birlikte genel olarak artış eğilimi göstermiş ve 1983'de % 7.8 iken 1991'de % 13.4'e yükselmiştir.

Sonuç : Yeni Piyasalara ve Mal Çeşitlendirmesine Giderken «Diğer»ler Kapalı Kutusu

Türkiye ekonomisinin 1980'de uygulanmaya konulan ihracata yönelik kalkınma stratejisi değişikliği ve ona uygun politikaların eşliğinde ihracat önderliğinde kalkınma sürecine girdiği, incelediğimiz dönemin makro göstergelerinden anlaşılmaktadır :

Toplam ihracatta GSMH-İthalat ilişkilerinde olumlu gelişme olduğu açık olarak görülmektedir.

Mal ticareti bilançosunun nisbi olarak iyileşmesinin yanında, hizmet ihracatında çok hızlı ve olumlu gelişmeler gerek turizm gelirlerinde ve gerekse «diğer» başlığı altında gösterilen hizmet gelirlerinde gözlenmektedir. Bu gelişme Türkiye ekonomisinin döviz geliri sağlama yolunda mevcut potansiyellerini değerlendirdiğinin kanıtıdır.

Mal ihracatında sanayi sektörünün lehine meydana gelen gelişmeler ve bunun içinde imalat sanayi mallarının tarıma dayalı sanayi mallarından daha hızlı artışı, Türk ekonomisinin dış piyasalarda rekabet gücünün yükseldiğinin göstergesidir. İmalat malları ihracatı içinde dokumacılık, kimya ve deri-kösele sektörlerinin önemlerini artırması ve bunlardan başka «diğer» başlığı altında gösterilen yeni malların ihracatının artırılması, ihracatta bağımlılığı azaltan «mal çeşitlendirilmesi» diğer bir olumlu gelişmedir.

Ülke ve ülke grupları bazında ihracattaki gelişmeler ise, 1983 den itibaren AT grubu ülkeleri ve diğer sanayileşmiş ülkelerin lehine değişmektedir; ancak bu hızlı değişimin sebeplerinden bir tanesi 1980'de uygulanan dış ticaret politikaları ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine yapılan ihracatın çok hızlı artış göstermesi, fakat bu piyasaların istikrarsız olması sebebiyle tekrar bunların payının azalma eğilimine girmesidir. Ülke ve Ülke Gruplarına göre yapılan ihracatın istatistiklerinde de «Diğer» başlığı altında yapılan ihracatın payı hızla artış göstermiştir; bu gelişme

ihracatın yeni pazarlarda da başarılı olduğunun kanıtı olmakta ve belli ülke ve ülke gruplarına bağımlılığın azalması açısından önemli ve olumludur.

Eski SSCB ve Japonya'ya yapılan ihracatın nisbi önemi az olmakla beraber bu piyasalara yapılan ihracatın payının artışı da olumlu bir göstergedir.

Yukarıdaki analizlerimizin sonuçları olarak ortaya çıkan olumlu gelişmelerin yanında, artan döviz gelirleri içinde «Diğer» başlığı altında verilen gelirlerin ayrıntılı olarak yıllık istatistiklerde gösterilmesi kanaatimizce gerekli hale gelmiştir, çünkü bu gelirler toplum içinde önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Burada sağlanacak şeffaflık, Türkiye'nin ihracatındaki gelişmeleri daha detaylı inceleme ve değerlendirme imkânı sağlayacaktır. Ayrıca Doğu Avrupa ülkeleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu (eski SSCB) ülke gruplarının ve Japonya piyasalarının Türkiye açısından henüz yeteri kadar değerlendirilmediği de görülmekte olup, bu piyasalara uzun vadeli olarak girebilmek için gerekli strateji ve politikaların geliştirilmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz.